

Inkei Péter

ÁLLAMI KULTÚRATÁMOGATÁS ÉS KULTURÁLIS POLITIKA MAGYARORSZÁGON AZ ELMÚLT HÚSZ ÉVBEN

(In: Új utak a művészeti menedzsmentben, Budapest, 2011, Arts and Business Kiadó)

Húsz évvel a rendszerváltás után

Hazánkban az 1990. tavaszi, évtizedek óta első demokratikus parlamenti választások jelentették a politikai változások kitüntetett állomását. Az új országgyűlés sorra hozta a rendszerváltó törvényeket, amelyek a kulturális politika számára is új kereteket szabtak meg. A korábbi tekintélyuralmi rendszer lebontása, a demokratikus piacgazdaság kiépítése azonban hosszabb, Magyarországon a hatvanas években induló reformokat is tekintetbe véve a térség valamennyi országa közül, talán Jugoszláviát is beleértve a leghosszabb átmenettel történt. A történelmi léptékű átmenet bizonyos értelemben még mindig tart: jóllehet mára a rendszerváltás politikai, jogi és gazdasági értelemben régen lezárult, a volt szocialista (nyugati szóhasználatnál kommunista) országok egy sor tekintetben továbbra is magukon viselik az előző rendszer nyomait.

Mindez érvényes a kulturális politikára is. Ezen a téren a rendszerváltó esztendő után húsz évvel is érzékelhetők a nyugat-európai gyakorlattól való eltérések – tudva ugyanakkor, hogy sem a nyugati, sem a „keleti” tömb nem egységes, az egyes országok kulturális politikái között is jelentős különbségek léteznek. A kelet-nyugati eltérések egy része tényszerűen megragadható, mint például a kulturális intézmények irányítási gyakorlata (ahol a nyugati testületi igazgatás és felelősség markánsabban nyilvánul meg), vagy az állampolgári öntevékenység szintje (ami tájainkon jelentősen alacsonyabb, az önszerveződéstől az érdekérvényesítésen át az egyéni aktivitásig). Más eltérések azonban csupán szimbolikusak, a stílusban mutatkoznak meg: a volt szocialista országokban a közgondolkodás paternalista, nagyobb szerepet tulajdonít a „vezetésnek”, mint az nyugaton érzékelhető, jóllehet a kulturális kormányzat és azon belül a miniszter viszonylagos hatása a folyamatokra országainkban éppúgy lecsökkent, mint „odaát” – a városok, a független szereplők és a piac javára.

Ugyanakkor ahogy távolodunk az előző rendszer szervezeti és tudati örökségétől, úgy válik egyre fontosabbá a még mélyebb gyökerekkel bíró történelmi és gazdasági meghatározottság. A magyar alkotó és előadó-művészek, a kulturális javak előállítói, szervezői, terjesztői és fogyasztói döntően más körülmények között élnek és cselekednek mint akár a karnyújtásnyira lévő osztrák szomszédaink az időközben fölszámolásra került határ túloldalán. A közönségként és kulturális fogyasztóként leginkább számottevő középosztály kiterjedése, vásárlóereje, a mecénásként, gyűjtőként vagy szponzori hirdetőként szóba jövő személyek és cégek számossága, tőkeereje mind-mind nagyságrenddel maradnak az európai centrum lehetőségei mögött – Amerikáról nem is szólva. Mobilitási, utazási feltételeink nyomába sem érnek a Nyugat-Európára jellemző közlekedési adottságoknak (például a nemzetközi vonatutak időtartamán és a repülőjegyek árán mérve).

Kulturális kiadások – kormányzati szerepvállalás

Amikor a nyugat-európai országok kulturális viszonyaihoz – ezen belül a finanszírozás jellemzőihez – történő fölzárkózás esélyeit taglaljuk, tekintettel kell lennünk az őket (a fejlett régiókat) is érintő elmozdulásokra. Érdeemes ezért áttekintenünk a kultúra terén Európában végbemenő legfontosabb változásokat. Nem a csúcsteljesítményeket vagy a népesség kulturális állapotát kívánjuk mérlegre tenni, hanem az állami kultúratámogatás peremfeltételeiben lezajló elmozdulásokat szemlélzük.

Az elmúlt évtizedekben Európa-szerte megváltoztak a kultúra finansziális feltételei. Olyan léptékű változásokról van szó, amit érint ugyan, de nem érvénytelenít a gazdasági válság sem.

A nemzetek össztermékében növekszik a szabadidős termékek és szolgáltatások részaránya. A lakosság kiadásaiban a kulturális természetű költségek (megvásárolt termékek és szolgáltatások, belépőjegyek) növekedési üteme meghaladja a létfenntartás alap- és luxusigényeit (élelem, ruházkodás, egészség, lakás, közlekedés stb.) kielégítő ráfordítások rátáját. Az életforma változásával nő a kultúra iránti kereslet, s evvel lépést tart a kínálat: az európai polgárt érő látványok, élmények, események, ingerek, hatások mennyisége, a kultúra-közvetítő eszközök és terek száma egyre nő. A szabadidős élménytársadalom térnyerésével tovább emelkedik az üzleti világ részaránya a kulturális javak létrehozatalában, megőrzésében és terjesztésében. A cégek és vállalkozók egyre több rangsorában lépésről-lépésre kerülnek előbbre a kulturális, vagy tágabban a kreatív vállalkozások; ugyanez mondható el a kulturális befektetésekről is. A kulturális produkcióknak az ingyenes műkedveléstől a milliárdos kasszaszikerekig terjedő skálája folyamatosan bővül. A folyamat alól nem kivételek a rendszerváltást végrehajtó országok sem: sőt, az alacsony induló szint miatt a változások nálunk különösen szembetűnők.

A kultúra fölvevő piaca demográfiai és szociológiai okokból is nő. A fiatalok és a gyerekek már évtizedekkel ezelőtt önálló fogyasztói szegmensként jelentek meg, a közelmúlt jelensége a magasabb nyugdíjjal, több megtakarítással és jobb egészséggel megáldott idősök számának gyors bővülése. Az iskolázottság szintjének folyamatos emelkedése szintén pozitívan hat a kulturális szokásokra.

A kulturális fogyasztás növekedésének nem elhanyagolható további tényezője a fokozódó identitás- és értékbizonytalanság. A korábbi merev ideológiák és értékhierarchiák viszonylagossá válásával az egyének önmeghatározásában fölértékelődött a kulturális orientáció jelentősége.

Ezekkel a tendenciákkal nem tarthat lépést a kormányzati ráfordítás, a költségvetési kultúratámogatás mértéke: ez a körülmény szinte biztosan markánsabbá válik a 2008 utáni válság hatására. Az országok többsége előre menekült és a költségvetés eladósodásával próbált gátat szabni a gazdasági ellehetetlenülésnek – vagy már eleve óriási adóssággal a nyakán érte a pénzügyi válság mint hazánkat. Ezért, jóllehet a kulturális folyamatok a krízis első szakaszából európai szinten meglepően kevés áldozattal kerültek ki, az előttünk álló évek nemzeti költségvetéseiben a kultúra relatív, a legtöbb helyen pedig abszolút értelemben is vesztesnek ígérkezik.

A közösségi ráfordítások átrendeződése

Az elmúlt évtizedekben a korábban uralkodó nemzetállami újraelosztás mellé – sőt, fölé – nőtt és tovább nő a „helyi” támogatás aránya, izmosodik a kisebb-nagyobb térségek és a települések saját kulturális finanszírozási gyakorlata. Európa-szerte zajlik a közigazgatás decentralizálása, a jogosultságok alsóbb szintre delegálása és terítése, mindenek előtt a régiók erősödése. A folyamattal jár a városok és régiók kulturális önazonosságra való fokozott törekvése, a következetes arculatépítés, *branding*. Mindezek tetejébe egy magasabb síkon megjelentek és bővültek a nemzetek fölötti uniós források is. Az elmondottak a közkiadásokon belül is viszonylagossá teszik a kormányok kulturális befolyását.

A kulturális finanszírozás átrendeződése ellenére szilárd marad az a meggyőződés, hogy a kultúra közügy. Állapotáért, fejlődéséért közös a felelősség, jutnia kell rá a nemzeti teherviselésből. Többnyire jogszabályok, ezek híján történelmileg formálódó közmegegyezés határozza meg azoknak a kulturális feladatoknak a körét, amelyek finanszírozása alapvetően és hosszabb távon is kötelező állami feladat, illetőleg az állam által átruházott önkormányzati köteleesség.

A továbbélő felelősség és a viszonylagosan vagy ténylegesen csökkenő források közti kényszerhelyzetben nem csökken, hanem megnő az állami döntéshozó felelőssége: hogyan válassza ki, hogy kit-mit támogasson? Korunkban az állam kulturális finanszírozási stratégiájának az a fő feladata, hogy a kevésből jobban tudjon hatni a többre. Jobban kell megválasztani a támogatási célokat. Gondosabban kell megbecsülni a hatásokat. Körültekintően kell mérlegelni az alternatívákat. El kell tudni szakadni a rutintól, a bázisszemlélettől. Vállalni kell az újratervezést, átcsoportosítást, ami szerzett jogok és tradíciók sérelmével jár. Le kell tudni mondani a lineáris bővülésről, a „mindenkinek egy kicsit többet” gyakorlatáról, ami lényegében (végső elemzésben) mindenkinek egy kicsit kevesebbet jelent.

Fokozatosan szűkülő körre korlátozódnak az egynemű finanszírozás esetei, a tisztán állami és önkormányzati feladatok, illetve kulturális kezdeményezések; ma a több szektorú vegyes finanszírozás a kultúra minden területén elfogadott gyakorlat. A kulturális politikában együtt van a proaktív és a reaktív elem. Nem minden indul „fölről”, nem mindig a kormány „indít”: kell lennie elegendő szabad vegyértéknek, amivel a kormányzat az ígéretes magán (üzleti és civil) kezdeményezések mellé áll, sőt, forrásaival beszáll.

Az angolszász világban a jótékonykodás és az üzleti szponzorálás tekintetbe vétele a kulturális politika lényegéhez tartozik. Máshol ez korábban leginkább csak nyugtázott kiegészítő körülménynek számított. A jövőben semmilyen szintű kulturális politika nem engedheti meg magának az ilyen kényelmes hozzáállást.

A kulturális színtér szereplőinek szaporodása

A kulturális politikának számolnia kell azzal is, hogy a kulturális élet kínálati oldalán megjelenő szereplők száma gyorsan növekszik. A poszt-szocialista térségben megrázkódtatást okozott, hogy az egy-két film- és lemezgyár, vagy a tízegynéhány állami könyvkiadó és két-három könyvterjesztő vállalat helyébe családi cégek, produkciók, külföldi befektetők és kényszervállalkozók ezrei léptek. A kulturális színtéren szerephez jutók száma azonban ugrásszerűen nő a rendszerváltással nem érintett társadalmakban is. A gazdaság egészét jellemzi a mikrovállalatok tömeges megjelenése a tíz- és százezres nagyságrendű alkalmazottal bíró cégóriások mellett, amiben éppen a kulturális vállalkozások járnak az élen.

A döntő tényező az info-kommunikációs forradalom, aminek révén hihetetlenül leegyszerűsödött a művek létrehozása és terjesztése. Beleértve a hozzájuk kapcsolódó műveleteket is: az interurbán telefonhívások, stencilgépek, faxok és vízumkérelmek korához képest gyerekjáték e-mailen és skype-on összehozni egy produkciót, megszervezni egy fesztivált.

Korjelenség a harmadik szektor robbanásszerű növekedése, ami érvényes az önszerveződésben élen járó országokra is, amelyeket korábban legfőképpen a helyi társadalmak civil mozgalmai jellemeztek. Korunk szerveződéseiben az internet és más eszközök segítségével a fizikai kapcsolat és a térbeli együttlét másodrendűvé vált, a döntő a közös érdeklődés. A diplomás végzettségűek arányának erőteljes növekedésével együtt jár, hogy egyre többen készek és képesek az életük önálló szervezésére, beleértve a kulturális szokásaik alakítását. Az önszerveződés irányába hat a korszellem, a korábbi értékrendek és tekintélyek meggyengülése, a horizontális egyenlőségelv és politikai korrektség erősödése a hierarchikus, vertikális társadalom szellem kárára: a készen vett kulturális kínálat és kánon helyébe az öntevékenység különféle megnyilvánulásai lépnek – és az emberek élnek az info-kommunikáció lehetőségeivel. Elmosódnak a hivatásos, alternatív és amatőr alkotók, alkotóközösségek közötti határok, miután a műfaji határok már korábban viszonylagossá váltak.

A kultúra társadalmi szerepe

Az előzőekben vázolt jelenségek egy átfogó folyamatnak, a kulturális élet diverzifikálódásának egy-egy vetületét képviselik, és jobbra egyfelé mutatnak: az egyszerűtől és statikustól haladnak a soktényezős, dinamikus feltételrendszer irányában. A kultúrának korunk társadalmában és politikai rendszerében betöltött helye azonban nem írható le ilyen lineáris módon, ebben a kérdésben több a körkörösség, az út- és célkeresés.

A tekintélyuralmi rendszerekben a kultúra az uralkodó ideológia szolgálatában állt. De a huszadik század derekának demokratikus berendezkedésű államaiban is egyértelműbben szolgálta a kultúra a fennálló értékrend és erkölcs érvényesülését, mint manapság. A korunkban szinte alapfunkciónak tekintett társadalomkritikus, kontesztáló szerepnek akkoriban jóval kisebb súlya volt.

Az uralkodó értékrend erősítése egyúttal a társadalmi kohéziót is szolgálta. Azokon a helyeken, ahol a nemzetállami gondolkodás erős, illetve ahol a nemzetépítés hangsúlyos program (a kontinens keleti felének új államalakulataiban), ott máig fontos mítosz-építő és ápoló szerep jut a kultúrának.

Ugyanakkor mind az osztályharcos és totalitárius, mind pedig a pozitív társadalmi alapértékek erősítését elváró kultúrafelfogás fontosnak tartotta a kultúra szórakoztató, kikapcsoló és gyönyörködtető funkcióját, még akkor is, ha Sztálin és Mussolini mást tartott szépnek mint Churchill vagy De Gaulle. Ezzel szemben az utóbbi évtizedekben a kultúra eredendő, magáért való funkciójának ismétlődően meg kell vívnia a létjogosultságát a kulturális politikai értékrendben. Bár a mai európai közfelfogás egyértelműen elutasítja, hogy a kultúra valamilyen politikai törekvés eszközévé váljon, gyakrabban esik szó a kultúra küldetéséről és a kultúrára fordított közpénzek társadalmi hasznáról, mint az életminőség terén betöltött esztétikai és közérzetjavító szerepéről.

A hidegháborút követő olvadás idején a kulturális diplomácia, mint fontos eszköz szerepelt az eltérő berendezkedésű országok közötti közeledésben. Később, máig ható érvénnyel, a kultúra konfliktus-megelőző és utókezelő szerepe került a politikai érdeklődés fókuszába.

A jóléti társadalom első megingásai (például az első olajválság) nyomán kapott több figyelmet a kultúra gazdasági szerepe. Leghamarabb a kulturális ágazat munkahelyteremtő sajátossága került a kulturális politika homlokterébe. Ennél is nagyobb, napjainkig tartó karriert futott be a kulturális örökség (konkrétan az újrahasznosított műemlékek) és a kulturális turizmus stratégiai szövetsége, ami többek között az Európai Unió strukturális alapjainak első hétéves ciklusában volt slágertéma.

Az ezredforduló környékén tetőzött a kultúra városfejlesztő, regionális fölzárkóztató szerepének a hangsúlyozása, de ez az egyik központi tétele a mai kulturális politikai hitvallásoknak is.

Nem független az előzőtől a kreatív iparok előtérbe kerülése. Ezen belül szó van egyrészt a kulturális ágazaton belül az árutermelő alágak (filmipar, könyv- és lemezkiadás, koncert-, kiállítás- és fesztiválszervezés stb.) hangsúlyozásáról, de ennél is izgalmasabb a szektoron kívüli kreatív szakmák beemelése a kulturális politikai érdekszférába: divat- és formatervezés, építészet, számítógépes játékok, hirdetésipar, újságírás stb.

Modellváltás, mintakeresés

A huszadik század második felének nagy részében az országok egyes csoportjai között markáns eltérések mutatkoztak a kulturális politika vonatkozásában. A többi földrésztől (Amerikától, Kínától, az arab világtól stb.) eltekintve Európán belül is óriási különbségek voltak a kultúrát a nemzetközi osztályharc színterének tekintő kulturális tervgazdaságok és a kulturális politika fogalmát eleve elutasító, a kultúrát a polgárok magánügyének tekintő kormányok között. Ám a világpolitikai megosztottságtól függetlenül, az európai integráció embrionális szakaszában, a mainál primitívebb kommunikációs viszonyok között, a nemzetállami gondolatvilág jegyében alig volt kölcsönhatás a nemzeti kulturális politikák között. Jogos volt elkülönülő modellekről beszélni. A kormányzati szerepvállalás legismertebb tipológiája hazánkban a következő módon vált ismertté (a kanadai eredetiben *facilitator*, *patron*, *architect* és *engineer* állam szerepel)¹:

- a.) *Rásegítő* típusú: az állam szerepe a feltételek alakítására korlátozódik, például adózási, öröklési stb. ösztönzők révén, a közvetlen finanszírozástól és intézmény-fenntartástól viszont tartózkodik.
- b.) *Mecénás* típusú: az uralkodó réteg kultúrapártoló történelmi hagyományait részben átvéve az állam fenntart és támogat intézményeket és folyamatokat, de korlátok között tartja a politikai és hivatali befolyást.
- c.) *Menedzser* típusú: az állam elismeri a kultúra jelentőségét és ennek megfelelő mértékben vállal felelősséget a feltételek közvetlen kialakításáért.
- d.) *Művezető* állam: igyekszik kézben tartani a folyamatok egészét.

¹ Kuti - Marschall: *Az állam szerepe a kulturális szférában*, Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1990; illetve Hillman-Chartrand - McCaughey: 'The arm's length principle and the arts: an international perspective — past, present and future', in Cumming - Schuster (eds) *Who's to pay for the Arts? The International Search for Models of Support*, New York: American Council for the Arts Books, 1989, pp. 54-55.

Magyarországon a társadalom és a gazdaság egyéb területeihez hasonlóan a kulturális életben is évtizedes előzményei voltak a *művezető* típusú direkt állami (sőt párt-) irányításos modell föllazításának, „reformálásának”. Ez egyszerre viselte magán az alulról jövő „szabadságharc” jeleit (a társadalom visszaveszi önmagát), a felülről indított, előre menekülő feldozgatást és válságkezelést (az állam kivonul), és a rendszerváltás spontán megelőlegezését. Vagyis Magyarországon már a politikai rendszerváltás pillanatában sem lehetett egynemű kulturális politikai modellről beszélni. Élt azonban a tiszta, koherens modellekbe vetett hit, és ilyen irányban indult meg a tájékozódás. Jóllehet erőteljes volt az állami szerepvállalás hangsúlyozása (ami olykor paradox módon a letűnt *művezető* szisztéma iránti nosztalgia tüneteit mutatta), a legtöbb illúzió sajátos módon az ellenkező végletet képviselő *rásegítő* államhoz kapcsolódott. Ezzel nem voltunk egyedül, a poszt-szovjet térség nagy része az államtalanítástól, a decentralizálástól, a szponzoroktól és az *arm's length* finanszírozástól várta a megváltást.

Piacosodás

Végül is melyek a kulturális élet és a kulturális politika világában a rendszerváltás nyomán kirajzolódó fő folyamatok? Mint látni fogjuk, ezek egy része befejeződött, egy adott szintre érve megállapodott, más része még mindig tart, éltetve a „lezárult-e a rendszerváltás” céltalan kérdését. És léteznek olyan változások, amelyek túlszaladtak az érett piactársadalmak körülményein.

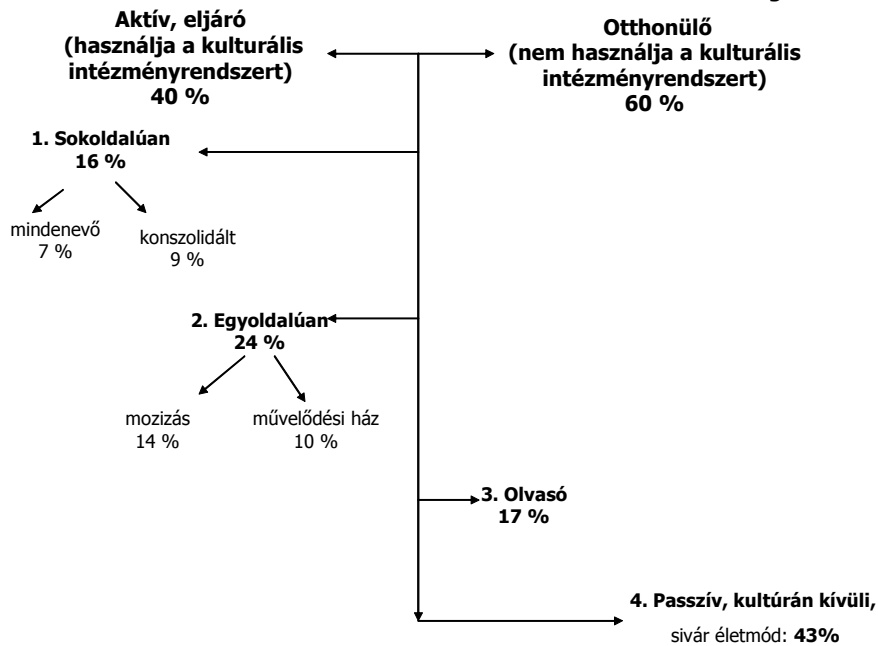
Ilyennek ítéltető meg a kultúra kommercializálódása. Piacgazdaságra térve senkit sem lephetett meg a piacosodás. Az irányított ízlés és fogyasztás időszaka után a lakosság mohón vetette magát a korábban elzárt kultúrjavarokra. Az a hullám azonban, aminek átmenetileg nyertese volt például a könyvkiadás, többek között korábban hozzáférhetetlen rengeteg fontos politikai, történelmi, filozófiai és irodalmi mű megjelentetésével, hamar véget ért és felülkerekedett a kommersz. Láthatóvá vált a kultúra sok évtizeden át követett demokratizálásának kudarca. Az olcsó klasszikusoktól és a mozik művészfilmjeitől, a nívós rádió és televízió-műsoroktól a közönség többsége átpártolt a szórakoztatóipar termékeihez. Kitüntetett állomás volt a kereskedelmi televíziók megjelenése. A nemzetközi összehasonlítások rendre azt igazolják, hogy azokban az országokban, ahol a hajdan szívósan formált szocialista embertípus él, a nyugat-európai szinteknél igénytelenebb kulturális szokások dívának. Ez mindennek előtt a televízió-műsorok nézettségi statisztikáiban mutatkozik meg, de a volt szocialista országok többsége éllovas a mozikban vetített hollywoodi filmek arányát illetően is.

Botorság volna a helyzet javítása végett visszatérni az adminisztratív korlátokhoz. A jelenség a kulturális nevelés, a közönség-építés és az értékközpontú kulturális politika fontosságára és felelősségére mutat rá.

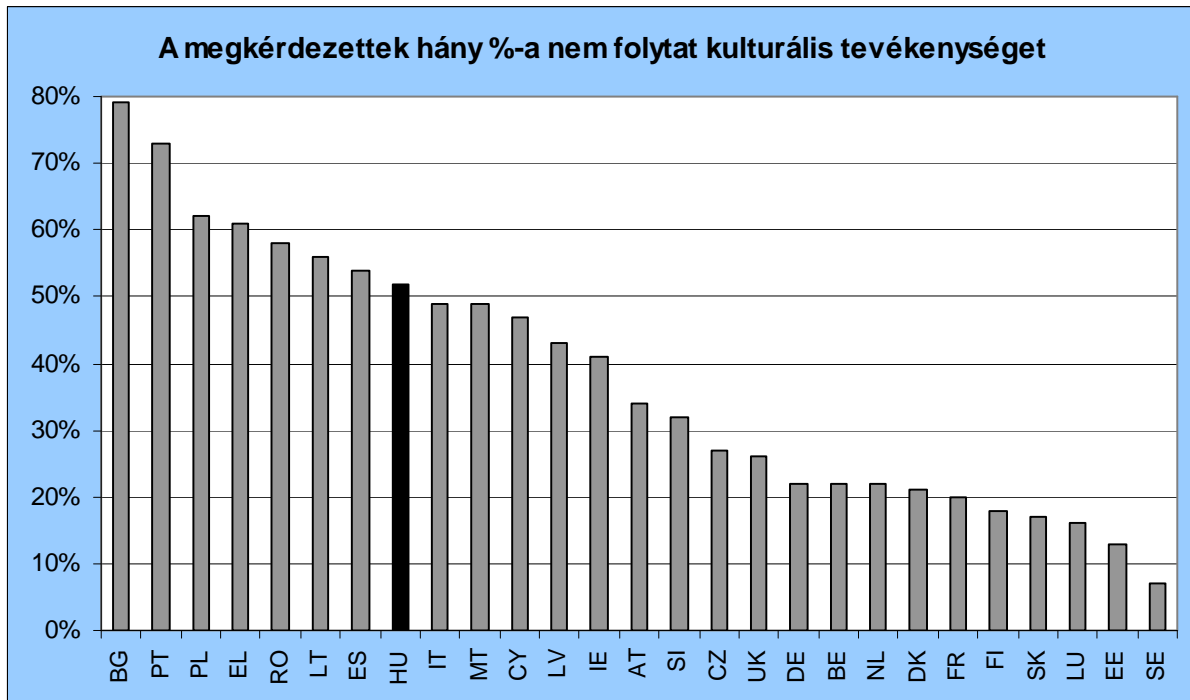
A legutóbbi országos állapotfelmérés kimutatta, hogy az ezredfordulót követően lényegesen nem változtak (nem javultak vagy romlottak) a magyarok kulturális szokásai. Nöttek azonban a különbségek, mindennek előtt főváros és kistelepülések szélső értékei között. Óriási hányadot tesz ki az intézményes kultúrával semmilyen kapcsolatban nem álló lakosságréteg²:

² Forrás: Hunyadi Zsuzsa: *Kulturálódási és szabadidő eltöltési szokások, életmód csoportok* 33. oldal. Találkozások a kultúrával 7. Magyar Művelődési Intézet, Bp., 2005. szeptember.

A kultúra társadalmi eloszlásának modellje

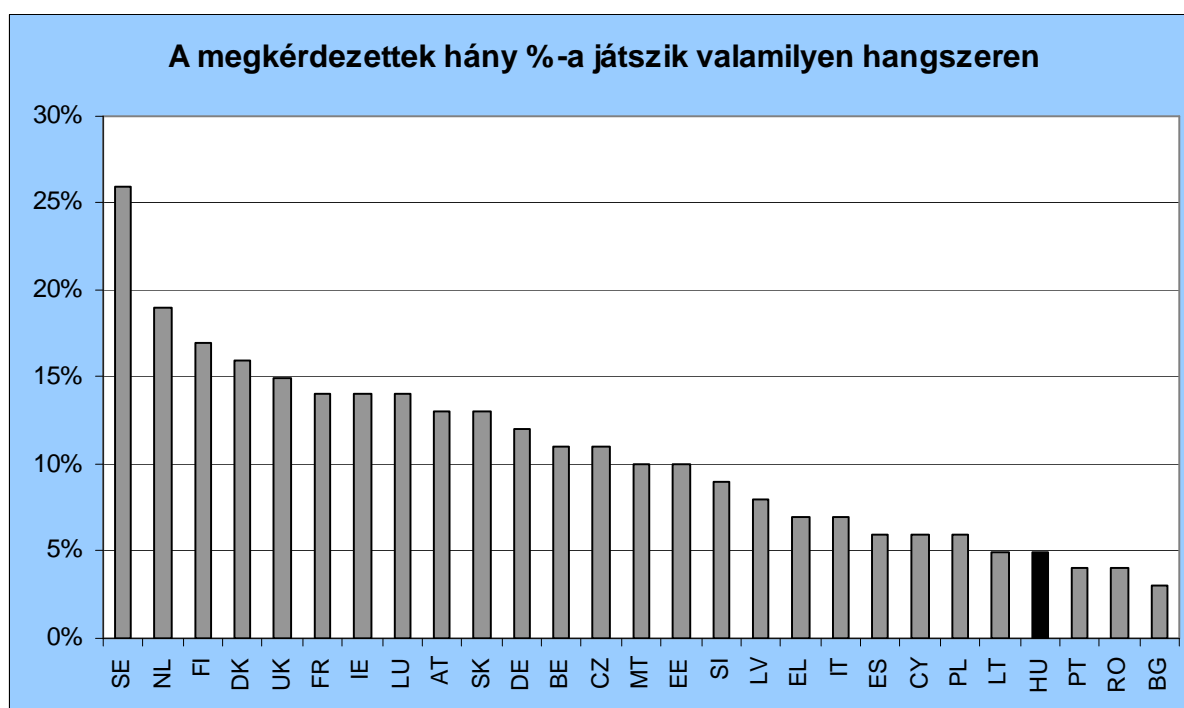
A kulturális passzivitás mértéke az Eurobarometer felmérése³ szerint:

³ Forrás: Special Eurobarometer report 278. *European cultural values*, Spring 2007, QA5, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_278_en.pdf

Civil térnyerés

A rendszerváltás befejezetlen folyamatai közé tartozik a civil térnyerés. A harmadik szektornak is nevezett non-profit szervezetek szinte a nulláról indultak, hiszen az előző rendszertől egy-két tucatnyi kulturális szövetséget örököltünk, és nekik is gyökeresen át kellett alakulni, hogy legitimé váljanak a demokratikus körülmények között. Mára a kulturális élet szereplőinek jelentős része egyesületi vagy alapítványi keretben működik, és az állami feladatokból is sok hárul a közalapítványokra. A robbanásszerű mennyiségi fejlődés mögött azonban még mindig alacsonyabb szintű civil öntevékenység rejlik, mint a nyugati demokráciákban: a szervezeti formákon túlmenő és kívül maradó polgári aktivitásra és érdekérvényesítésre is gondolunk. Elsősorban helyi szinteken érzékelhető deficit az egyéni vagy közösségi önművelés, műkedvelő tevékenység és kultúrapártolás terén: nálunk a befelé fordulás és a hatóságokra hagyatkozás jellemzőbb, mint a nyugat-európai városok-falvak többségében. Az egyéni aktivitás szintjét szemlélteti az Eurobarometer kimutatása⁴:

A civil önérvényesítés kérdéséről nem idegen a kulturális intézmények irányítási szerkezetében tetten érhető eltérés. A nyugat-európai országok többségében a színházak, múzeumok, művelődési házak, művészeti együttesek stb. vezetésében tényleges szerepe és felelőssége van az irányító testületeknek, és ez érvényes az állami, önkormányzati és civil szektorra egyaránt. Ez több szempontból is lényeges. A testületeken keresztül valamely mértékben érvényre jut a társadalmi környezet befolyása a kulturális programokat és a gazdálkodást érintő döntésekben. Továbbá az állami, városi felügyelet és finanszírozás sem pusztán csak egy igazgatóval érintkezik, hanem számolnia, egyeztetnie kell az intézmény testületi vezetésével is, amelyekben gyakran kapnak helyet komoly társadalmi befolyású személyek. A testületek (*boardok*, kuratóriumok) jelentősebb súlya miatt a tagjaikon keresztül szervezettebb társadalmi kapcsolatrendszer működik, mint ami a mi intézményeinket jellemzi.

⁴ Forrás: Special Eurobarometer report 278. *European cultural values*, Spring 2007, QA5, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_278_en.pdf

Nemzetépítés és kultúra

A sokat hangoztatott internacionalizmus mögött a szocializmus korai éveiben szovjet (orosz) birodalmi politika érvényesült, aminek hol az árnyékában, hol ellenében idővel kommunista nacionalizmusok fejlődtek ki: Románia a szélső példa, de nem maradt sokkal mögötte Bulgária és Szerbia (már a jugoszláv időkben). A szovjet rendszer és Jugoszlávia széthullása után létrejövő vagy újrászülető államokban természetes igény volt a nemzeti identitás újrafogalmazására. Mindez rányomta a bélyegét a kulturális politikára. Az éppen regnáló kormányok színezetétől függően valamennyi utó-szocialista országban voltak időszakok, amikor a kultúrát rendkívül fölértékelték, de legalábbis átrendezték azt a törekvés, hogy járuljon hozzá a nemzeti önértékeléshez és az értékek nemzetközi elismerésének kivívásához. (Csehországról azt tartják, hogy kivételként eredendően rezisztens a nacionalizmussal szemben. Ez „valós időben” igaz, de visszatekintve nem, ami a németekkel és magyarokkal szembeni hajdani bánásmóddal kapcsolatos mai engesztelhetetlenségben nyilvánul meg.)

Nem véletlen, hogy a kulturális diplomáciában nyugaton végbemenő lépésváltásnak a kontinens keleti felén kevés követője van. A *British Council*, az *Institut Français* vagy a *Danske Institut* programja az együttműködést és a multilaterális kultúratámogatást hangsúlyozza, retorikában mindenképpen, de jórészt a tényleges gyakorlatban is. Nem túlzó altruizmust és önfeladást kell ebben látni, hanem a nemzeti imázsépítés kifinomultabb stratégiáját, mint amit a kulturális exporttal elérni remélnek. A régiókban általános, protokollal átszőtt nemzeti megjelenés központú kulturális külkapcsolatok nyugaton leginkább a katalán kulturális politikát jellemzik.

A magyar kulturális politika sajátosságai

A volt szocialista országok jellemzőinek ecsetelése azt a képzetet keltheti, hogy a történelmi és geopolitikai determinációk kevés játéktérrel engednek egyedi kultúrpolitikai sajátosságoknak. Vannak azonban olyan adottságaink, amelyekben a régió országai közül kevéssel osztozunk, vagy éppen egyikkel sem. Vegyük sorra a legfontosabbakat:

- A közigazgatási és kulturális nemzet kettőssége, a határon túli magyar kultúra szerepe
- A nyelvi elszigeteltség következményei
- A kulturális politika pragmatikus, kötetlen és laza jellege
- A közigazgatási mezoszint hiánya illetve gyengesége
- A közművelődés erős hagyománya
- Úttörő megoldásaink: NKA, 1%, non-profit és befektetési adótörvények

A kulturális nemzet kérdése

Európa számos országát jellemzi, hogy kulturális és etnikai közösséget ápol a határain kívüli népcsoportokkal és diaszpórával, de ez a szempont sehol nem jelentkezik olyan erővel, mint a magyarság esetében. Ennek számos következménye van a kulturális politikára és a kulturális élet mindennapjaira. A szomszéd országokban élő magyarokkal számolni kell a hazai programok tervezése során, ami többlet teher és többlet erőforrás egyszerre: a magyar kultúra legjelesebbjei körében nagyon hosszú a határon túl születettek névsora, az áttelepülteket és az otthon maradtakat egyaránt beleértve. Már az előző rendszerben is folyt a határon túli magyar kultúra támogatása (pl. a könyvkiadásban), ami a rendszerváltás után kibővült és számos formában intézményesült (határon túliak színházi fesztiválja, vendégszínházai, műemlékeik

felújítása stb.). A Nemzeti Kulturális Alap forrásai hozzáférhetők a határon túliak számára is, bár sok adminisztratív kötöttség korlátozza az ilyen természetű támogatások elnyerését.

A kulturális összetartozás ápolása feszültségforrás a többségi nemzetekhez fűződő viszonyunkban – jóllehet napjainkban a legtöbb irányban éppen enyhülő fázisnak vagyunk tanúi. Nemzeti kulturális politikánk képviselője európai szintereken is olykor érzékeny feladatot jelent kulturális diplomáciánknak, mivel számos országban fenntartásokkal kezelik a kisebbségi kérdés előtérben szerepeltetését.

A határon túli magyar kultúra kiemelt szerepével függ össze, hogy a magyar kulturális politika számára természetes kötelesség a belföldi kisebbségek kultúrájának támogatása, aminek jelentkeznie kell a pénzügyi tervezés során is.

A nyelvi elszigeteltség következményei

Ritkán kap hangsúlyt, hogy nyelvi elszigeteltségünk többet jelent sajátos kommunikációs helyzetnél. Elsődlegesen természetesen az idegen nyelvek elsajátítási nehézségeire kell gondolnunk, noha az angol egyre univerzálisabbá válásával és főleg a fiatalok körében való elfogadottságával rövid időn belül éppúgy kitorhetünk az elszigeteltségből, ahogy azt a finneknél látjuk. Az a körülmény, hogy praktikusán nyelvi rokontalanok vagyunk, egyúttal kivon minket olyan kulturális hatásrendszerek alól, amelyek más nemzetek kulturális életét átszövik, beleértve a kulturális politikai mintákat. A szláv, latin vagy germán kulturális hatások egyike sem jelent öröklött vagy jelenben ható meghatározó erőt, továbbá viszonylagos különállásunk még az angolszász hatásokkal szemben is érzékelhető; a katolikus és protestáns, illetve a délszaki (mediterrán) és északi (skandináv) hatások egyaránt csak részleges befolyással bírnak. Kultúránk és annak szerveződése e hatások eredőjeként fejlődik – az eredeti magyar alaprétgen beleolvadt a hatások összességébe.

A meghatározó mintáktól való viszonylagos függetlenséggel (is) magyarázható kulturális politikánk alapvetően pragmatikus jellege. A legtöbb országban hangsúlyos szerep jut az elvek, célok és tervek tételes kifejtésének és követésének, ezzel szemben a rendszerváltás utáni Magyarországnak sosem volt a kulturális stratégia ismérveit ténylegesen kielégítő magas szintű tervdokumentuma. Ez a hagyomány bizonyos védettséget nyújt a dogmatikus, merev irányítással és működéssel szemben. Másfelől azonban a koncepciózus célok, tervszámok és határidők hiánya rögtönzésre és reagálásra készítet. E tekintetben nehezen megismételhető kivétel volt a klebelsbergi célrendszer következetessége, világossága és ebből is következő ereje.

Kötetlen kulturális irányításunk szimptomája a finanszírozás áttekinthetatlensége. A média ritkán foglalkozik behatóan a költségvetés kulturális fejezetével. (Nota bene nem is boldogulna könnyen, mivel egyrészt egy nagyobb minisztériumi fejezetből kell kikeresni a kulturális tételeket, másokat pedig az önkormányzati finanszírozásból kell áttemelni.) Míg a legtöbb európai kulturális minisztérium honlapja szinte napi szinten és alágazati bontásban közli a finanszírozás főbb jellemzőit, nálunk ehhez kutatáson és értelmezési bonyodalmakon át vezet az út. Ugyanezt tapasztalja, aki egy külföldi és egy magyar város kulturális ráfordításait kívánja összevetni.

A regionális finanszírozás megoldatlansága

A közigazgatási mezoszint hiánya illetve gyengesége nem kivételes adottság, Térszervezés szempontjából Európa nagyon tarka képet mutat. A föderális berendezésű országokban

(Németország, Spanyolország, Olaszország, Ausztria stb.) a tartományok karakteres saját kulturális politikát alakítanak ki. Az említett föderális államok eggyel alacsonyabb szintjén található területi közösségek is fontos önálló szereplői a kulturális tervezésnek, de ezt látjuk néhány központosítottként vélt országban is, mint például Franciaország. (Az elnevezésük igen változatos: département, kraj, województwo, Bezirk, provincia stb.) A magyar megyék is készítenek kulturális költségvetést; ennek egyik forrása a „közgyűjteményi és közművelődési normatív hozzájárulás” (ld. lejjebb), de ennek a jelentősége nem fogható a felsorolt külföldi példákhoz. A megyei források hosszú ideje épp hogy fedezik a megyei tulajdonú intézmények: múzeum, könyvtár, színház stb. megosztott vagy önálló fönntartását. A statisztikai kimutatásokban épp ezért többnyire összevonva szerepelnek a települési önkormányzatok ráfordításaival.

Ilyen, gyakorlatilag kétosztatú (központi és helyi) finanszírozásra is van számos külföldi példa: Írország, Finnország, a balti köztársaságok stb. Magyarországon azonban külön bonyodalmat okoz a területi közigazgatás egészére jellemző elhúzódo megoldatlanság. Ugyanis azon túl, hogy fokozatosan veszít a súlyából a megye, mint önálló kulturális politikai tényező, megoldatlan az eggyel magasabb illetve alacsonyabb térszerveződés, vagyis a tervezési régió és a kistérség hatásköre. A (kulturális) turisztikai támogatási alapok, valamint az uniós források elosztásában a régióknak van fontos szerepe, a kistérségeknél pedig megjelent az úgynevezett mozgókönyvtári (valójában összevont könyvtári) normatíva. Ez a bizonytalanság nem kedvez a távlatos kulturális stratégiák és finanszírozási tervek kialakításának a két „biztos” viszonylatban, a kormány és a települések szintjén sem.

A közművelődés erős hagyománya

Magyar sajátosság a közművelődés szilárd pozíciója. A kulturális igazgatásban a közművelődés gyakorlatilag egyenrangú alágazat a művészetekkel és a kulturális örökséggel. A helyi közösségi művelődés elősegítését szolgáló, államilag támogatott és szervezett tevékenységnek, ma már történelminek számító szóval a népművelésnek Európa-szerte jelentős hagyományai vannak. Az élen az északi társadalmak járnak, náluk azonban a működésben a felnőttoktatási elem dominált (népfőiskolák), ezért nem egyértelmű a kultúrához való sorolásuk. Máshol az önszerveződésen vagy a szociális szerepen van a hangsúly. Az állami kulturális politikában a szovjet típusú berendezkedések növelték meg a súlyát, egyúttal alárendelték az ideológiai nevelésnek és kontrollnak. Ez az örökség, és részben a hangulati előítéletesség okán a rendszerváltás számos országban végzetesnek bizonyult a közművelődés intézményrendszerére nézve. Magyarországon viszont a terület jogszabályi háttere, szakmai gárdája, helyi elfogadottsága, aktivitása és látogatottsága szilárdabb a legtöbb utószocialista országénál. Ez olyan adottság, ami a kultúráközvetítésben, a hivatásos és a civil művészeti munkában is jól hasznosul. A művelődési házak és központok fenntartását, a szakalmazottak foglalkoztatását az önkormányzatok széles körben finanszírozzák. A rendre politikai kötélhúzás tárgyát képező közművelődési normatíva (a központi költségvetésből a lakosság arányában a településeknek visszaosztott támogatás) valójában csak szimbolikus jelentőségű, a városok és falvak ennek a többszörösét fordítják ilyen célra.

A szilárd hagyományú közművelődés erénye ugyanakkor megnehezíti a rendszer továbblépését, az új környezethez való igazodását. Erős hagyományrendszere, hajlama az állami „feladatellátás” misztifikálására nem segíti, hogy a sokszereplőssé váló helyi kulturális önszerveződések egyenrangú koordinátorává, animátorává váljon. Nem egészséges a közművelődés lehatárolása a helyi kulturális döntéseken és forráshasznosításon belül. Illúzió

az otthonok, vállalkozások szabadidős komfortjával lépést tartó „művházak” közpénzen történő tömeges fenntartása. A közművelődésre koncepcionális megújulás vár.

Vannak-e kulturális politikai hungarikumok?

Nem közömbös annak számbavétele, hogy az elmúlt húsz esztendő magyarországi kulturális politikájában voltak-e különösen figyelemre méltó, netán nemzetközi érdeklődést kiváltó mozzanatok. (Tehát nem a kulturális életről, színvonaláról és rangjáról van szó, hanem az irányítás teljesítményéről.) Igen, vannak ilyen vonások.

A személyi adó egy százalékanak átirányítása a társadalmi szervezeteknek, valójában a köz számára fontos céloknak a támogatására kisebb jelentőségű külföldi előzményekre támaszkodó magyar vívmány. Az elmúlt években átvette Lengyelország, Litvánia, Románia és Szlovákia, és ezen túl is széles körben tanulmányozzák a magyar rendszert. Csupán becslések vannak arra nézve, hogy milyen arányban részesül a kultúra a teljes átirányított összegből. A kimutatás alapja ugyanis a szervezeti besorolás: a 2009-ben az 1%-ból származó 9,8 milliárd forint meghatározó többsége, 7,4 milliárd került alapítványokhoz, ezek tartalmi megoszlása azonban nem ismeretes. Korábbi felmérések 10-15%-ra teszik a kultúra részesedését. Mivel azonban a kilencvenes évek elején a rendszer kialakításában a kulturális szervezetek és politikusok vezető szerepet játszottak, nem alaptalan részben kulturális politikai kezdeményezésről beszélni.

Hasonló aktivitással vett részt a kultúra a közhasznú szervezeteknek nyújtott adótámogatások kedvezményeinek szabályozásában, a közkeletű néven non-profit törvény (CLVI/1997) kialakításában. Az, hogy ez a törvény bizonyos feltételek esetén a támogatás 170%-ának a visszatérítését tette lehetővé, szintén nemzetközi figyelmet keltett. Egyébiránt az 1% esetéhez hasonlóan e körben is csak becsülni lehet a kultúra részesedését, mivel a besorolás elsődleges szempontja a kedvezményezett szervezet jogállása. Ami a magyar gyakorlatnak egyúttal hátránya is azokkal a – például brit és francia – megoldásokkal szemben, ahol nem a szervezet formája, hanem a konkrét cél, közte számos kulturális tevékenység megvalósítása a kedvezmény alapja.

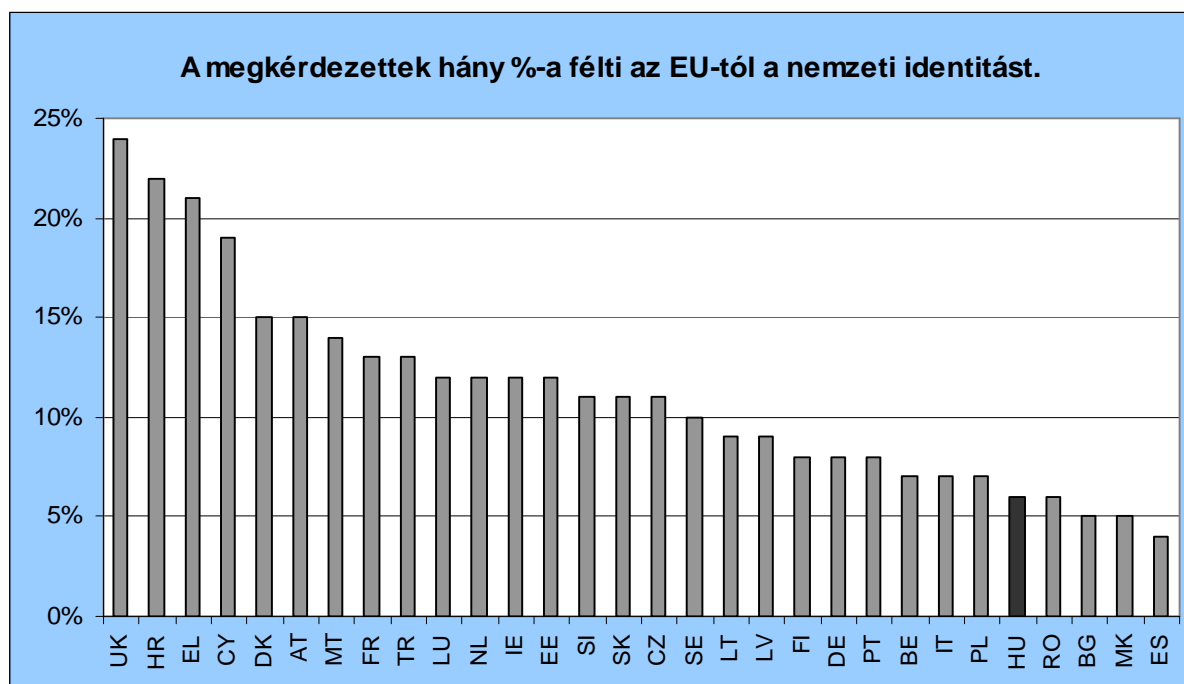
Az adott kulturális területen megvalósuló fejlesztésnek nyújtott befektetési adókedvezmény nem hazai találmány. Mégis magyar sajátosságnak tekinthető az elv konkrét megvalósítása: a filmgyártás és az előadó-művészetek terén a közelmúltban meghozott törvények számos eleme és jótékony hatása.

A Nemzeti Kulturális Alap végképp nem tekinthető hungarikumnak, hiszen az 1995. évi létrejötte bevallottan külföldi mintákat követett. Annyiban mégis a magyar kulturális politika karakteres eleme, hogy a másfél évtized során bekövetkezett számos szervezeti és tartalmi változás ellenére fő vonásaiban, szerepkörében és súlyában hű maradt az eredeti elképzelésekhez. Ez a fajta stabilitás nemcsak térségünkben, hanem európai összevetésben is figyelmet érdemel. Vannak az NKA-nak olyan vonásai, amik funkciójában is egyedivé teszik. Az egyik ilyen a projekt-támogatás kizárólagossága, szemben azokkal a társ-szervezetekkel – például az angol Arts Councilal vagy a balti köztársaságok alapjaival –, amelyek központi szerepet játszanak a kulturális beruházásokban.

Az uniós tagság jelentősége

Az elmúlt húsz év utolsó szakaszát döntően különíti el a korábbiaktól tagságunk az Európai Unióban. A csatlakozás előtt élénk téma volt, hogy milyen hatással lesz a kultúrára, amiben

szerepet játszott a nemzeti identitás iránti aggodalom. Az Eurobarometer 2008. évi felmérése⁵ azonban azzal a meglepetéssel szolgált, hogy kevesen aggódtak kevésbé a nemzeti önazonosság megőrzése fölött, mint mi magyarok:

Az uniós források nem kevés befolyással bírnak a hazai kulturális finanszírozásra. A közvetlen kulturális programokból elnyert támogatások nagysága eltörpül ugyan a kormány és az önkormányzatok kulturális kiadásai mellett, számos ponton azonban meghatározóak. Mindenek előtt az erős nemzetközi beágyazottságú független kulturális szervezetek programjában, sőt létében játszanak fontos szerepet a Kultúra (korábban Kultúra 2000) programtól elnyert összegek. Ebben a körben az Európai Bizottság bizonyos értelemben az időközben kivonult Soros Alapítvány funkcióját tölti be. Mivel azonban az uniós támogatás – az NKA-hoz hasonlóan – szektorsemleges, az onnan elnyert pénzek a hivatásos intézmények körén belül is előnyt jelentenek a kezdeményező, nyitott programoknak.

A strukturális, felzárkóztatási európai alapokból kulturális célokra, első sorban fejlesztésre, beruházásra fordítható összegek az előző bekezdésben jelzettek többszörösét teszik ki – így van ez az Unió valamennyi országában. A tervezésnek és megvalósításnak a szubszidiaritás elvét követő szétagolt természete miatt, továbbá a nyilvántartások itt is sajátos besorolási rendszere következtében nehéz pontos képet alkotni a kultúra részesedéséről és konkrét összegekről. A közeljövőben esedékes számvetések imponáló számokat ígérnek azokról a támogatásokról, amelyek a Magyarországon is erős visszhangra találó kulturális városfejlesztés jegyében, valamint az épített örökségnek a turizmushoz kapcsolódó felújításai révén érkeznek. Az Európa Kulturális Fővárosa cím kapcsán a pécsi uniós beruházások mindenesetre hamar reflektorfénybe kerültek. Itt a strukturális alapok felhasználása és az EKF cím tartalommal való megtöltése olyan szoros kapcsolatba került, ami máshol nem jellemző, és ami mindvégig súlyos tehertételt jelentett a szervezők számára.

⁵ Eurobarometer 69, 2008, QA14, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb69/eb69_part3_en.pdf